

Eski Uygurca, Partça ve Orta Farsça Bir Yazmanın Rekonstrüksiyon Çalışması

A Reconstruction Study of an Old Uyghur, Parthian, and Middle Persian Manuscript

Betül Özbay¹

¹Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.Ö. 0000-0003-1513-0994

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Betül Özbay,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-mail: betul.ozbay@medeniyet.edu.tr

Başvuru/Submitted: 24.08.2022

Kabul/Accepted: 02.11.2022

Atıf/Citation:

Özbay, B. (2022). Eski Uygurca, Partça ve Orta
Farsça bir yazmanın rekonstrüksiyon çalışması.
TUDED, 62(2), 435-454.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2022-1166299>

ÖZET

20. yüzyılın başlarındaki keşiflerle dünyaya tanıtılan son derece çeşitli içerik ve türdeki Turfan Bölgesi eserleri, buldukları ilk yıllardan bugüne değin pek çok araştırmacı tarafından çalışılmıştır. Eşsiz önemdeki bu arşivde bulunan çoğu yazma ne yazık ki parçalı hâldedir. Bu durum alan araştırmaları için ciddi bir sınırlılık arz etse de yıllar içinde parçaların olabilecek en iyi şekilde bir araya getirilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu zengin külliyattaki, özellikle Manihaizm dini ile ilgili yazmaların çoğunluğu fragmanlardan oluşur. Öyle ki bazı parçalar yalnızca küçük bir madeni para büyüklüğündedir. Parçalarına ayrılmış bir eseri bir araya getirmek ise oldukça incelik isteyen önemli bir hünere dir. Şüphesiz 1900'li yılların başında yapılan ilk çalışmalar, eserleri sadece toprak üstüne çıkarmakla kalmamış pek çoğunu oldukça başarılı bir şekilde tasnifleyerek parçalı malzemeyi birleştirebilmiştir. Öte yandan, her ne kadar ilk yapılan çalışmalar son derece titiz ve isabetli olsalar da hatasız değildir. Elinizdeki çalışmada aynı yazmaya ait fragmanlar tasnif edilirken nelere dikkat edilmesi gerektiği, malzemenin fiziki özellikleri, yazı üslubu gibi öğelerin yanında, el yazmasının bütünü bir araya getirilerek orijinal esere en yakın düzenleme ve formatı bulmanın önemi üzerinde durulmuştur. Ayrıca, incelediğimiz yazmaya ait fragmanların tasnifinde eklenen bir parçanın aslında esere ait olmadığı ve bir fragmanın birleştirilmesindeki hata irdelenerek kodikoloji çalışmalarının rekonstrüksiyon için önemine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turfan Yazmaları, Kodikoloji, Fragmentoloji, Rekonstrüksiyon, Manihaizm

ABSTRACT

Many researchers have studied the considerably diverse contents and an assortment of artifacts from the region of Turfan since they had been introduced to the world with the discoveries at the beginning of the 20th century. Unfortunately, most of the manuscripts in this archive of unique importance are fragmentary. Despite this being a severe limitation for field studies, various methods have been developed to bring the fragments together in the best possible way. Most of the manuscripts in this rich corpus, especially the Manichaean texts, are fragmentary, so much so that some pieces are only the size of a small coin. Putting all these small pieces together is an essential skill that requires much attention. Undoubtedly, the first studies in the early 1900s did a very good job of unearthing the materials and bringing together the fragments very well. On the other hand, although the early studies were highly meticulous and accurate, they were not without fault. The current study emphasizes the importance of

finding the closest arrangement and format to the original work by bringing entire manuscripts together as well as the physical properties of the materials and writing styles as the elements that should be considered when classifying fragments as belonging to the same manuscript. This study also discusses the importance of codicology studies for reconstruction when classifying the fragments that belong to the examined manuscript by examining added fragments that do not belong to the manuscript and the errors that occur when combining them into a page.

Keywords: Turfan manuscripts, codicology, fragmentology, reconstruction, Manichaeism

EXTENDED ABSTRACT

The archaeological findings from the region of Turfan in Northwest China that occurred during the discoveries at the beginning of the 20th century are highly unique in terms of Turkic and world history. The works here have provided a precious archive written in dozens of different languages as well as many different scripts and alphabets. These works have attracted the attention of field researchers in many countries since the first years they were found.

The corpus of these findings has maintained its place among the essential resources of researchers from many fields of science for more than a century due to its comprehensive content, with the multilingual works in this rich archive being particularly exciting. These works contain texts within the same codex or book scroll that have been written in different languages, clearly showing the period's multinational, multilingual, and multicultural structure, and these can be counted as the most interesting pieces of the archive. The essential corpus of Manichaeism, which had spread from Mesopotamia to the world in the 3rd century and is now a lost religion, should also be noted to be included in this archive. However, due to the fragmentary nature of many of the texts on Manichaeism, a significant part of the corpus is unfortunately missing. Therefore, contributions from a variety of different experts are required to arrange and reassemble the fragments in order to overcome this limitation.

Since the second half of the 1900s, codicology has been one of the most commonly used methods for assembling manuscript fragments. The French historian Alphonse Dain proposed the term codicology in 1949 in response to the German term *Handschriftenkunde* for manuscript studies. The term is a combination of the Latin *codex* [book] and the Greek suffix *-logia* [study of] and was initially used for studies on the dating of manuscripts but was later expanded to involve the examination of all aspects of a book (Gulásci, 2005, p. 8; Lowden, 1992, pp. 9–10).

Meanwhile, art historians such as John Lowden emphasized the most crucial feature of the codicological method to lie in its emphasis on the integrity of a book and underlined the impossibility of fully understanding a historical work without resorting to all the elements that compose a book, such as its title, decorations, writing style, page arrangement, and the quality of the written material (Lowden, 1992, p. 9). Zsuzsanna Gulásci is known for her important contributions regarding illustrated Manichaean works and also stated how she uses codicology for a holistic codicological/archaeological approach (Gulásci, 2005, p. 9). This broad area of this term's usage, which has expanded significantly through the contributions of art historians, is also critical. As can be observed below regarding this study, an artifact that has remained in

the dark for a long time now gains a different appearance upon reaching the light again. No matter how meticulously researchers try to reconstruct the so-called old whole by putting the pieces together, losses are inevitable.

The findings obtained in this paper as a result of analyzing elements such as the paper structure, paleographic features, damage characteristics, and book format of the Old Uyghur, Parthian, and Middle Persian fragments that have been classified as belonging to the same manuscript are as follows. The manuscript examined here was written in the Manichaean square script using a single-page codex format and contains Parthian, Middle Persian, and Old Uyghur passages. The Turfan Studies archive of the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities catalogues notes the fragments archived by shelf and number as M 6220, M 6221, M 6222, M 6223, M 6230, M 6232, M 6233, M 6238, M 6239, M 6240, M 6241, M 6242, M 6243, M 6255, M 6257, M 6258, M 6259, M 6260, M 6261, M 6262, M 6263, M 6264, M 6265, M 6266, M 6267, M 6268, U 7, U 8, U 9, and U 10 to be part of the same manuscript. This article studies these fragments and their composition.

GİRİŞ

20. yüzyılın başlarındaki keşifler sırasında Çin'in kuzeybatısında bulunan Turfan ve Dunhuang bölgesinden çıkan arkeolojik bulgular Türk ve dünya tarihi açısından son derece eşsizdir. Burada bulunan eserler, onlarca farklı dilde, bir o kadar farklı yazı ve alfabelerle yazılmış son derece kıymetli bir arşiv oluşturmaktadır. Kültür tarihimiz için oldukça mühim olan bu kayıtlar, buldukları ilk yıllardan itibaren dünyanın çeşitli ülkelerindeki üniversite, kütüphane, enstitü gibi merkezlerde, farklı araştırmacılarca ele alınarak literatüre kazandırılmıştır. Külliyyat, oldukça kapsamlı içeriği dolayısıyla bir yüzyıldan fazladır pek çok bilim sahasından araştırmacının önemli kaynakları arasındaki yerini korumaktadır. Bu zengin arşivin içinde yer alan çok dilli eserler ise oldukça dikkat çekicidir. Dönemin çok uluslu, çok dilli ve çok kültürlü yapısını açıkça gösteren aynı kodeks ya da kitap tomarının içinde farklı dillerde yazılmış metinler içeren bu eserler, arşivin en ilgi çekici parçalarıdır.

Eski Türk kültürü çalışmaları arasındaki yeri vazgeçilmez olan yazma arşivinin önemli bir kısmı fragmanlar hâlinindedir; özellikle Manihaist eserlerin çok az bir bölümü bütünlük arz etmektedir. Bu önemli kısıtlılığın aşılması ve fragmanların alan araştırmacılarının çalışmalarına uygun şekilde düzenlenip birleştirilebilmesi ise son derece mühimdir. 1900'lü yılların ikinci yarısından itibaren el yazması parçalarının birleştirilmesi sırasında en çok başvurulan yöntemlerin başında *kodikoloji* gelir. Bir terim olarak *kodikoloji*, Fransız tarihçi Alphonse Dain (1896-1964) tarafından, el yazması çalışmaları için Almanca terim *Handschriftenkunde*ye karşılık olarak 1949 yılında teklif edilmiştir. Latince *codeks* ve *codocis* "kitap(lar)" ve Yunanca *-logia* sözcüklerinin birleşiminden oluşan terim, önceleri genellikle yazmaların tarihlendirmesi üzerine yapılan çalışmalar için kullanılırken sonraları kapsamı genişleyerek bir kitabı her yönüyle incelemek anlamına gelmiştir (Gulásci, 2005, s. 8). Diğer yandan, John Lowden, gibi sanat tarihçiler kodikolojik yöntemin en önemli özelliğinin kitabın bütünlüğüne yaptığı vurguda yattığını belirterek bir kitabı oluşturan başlık, süslemeler, yazı üslubu, sayfa düzenlemesi, yazı yazılan malzemenin niteliği gibi tüm unsurlara başvurmadan tarihî bir eseri bütünüyle anlamının mümkün olamayacağını altını çizer (Gulásci, 2005, s. 8 ve J. Lowden, 1992, s. 9-10).

Resimli Manihaist eserler üzerine yaptığı önemli çalışmalarla tanıdığımız Zsuzsanna Gulásci de kodikoloji terimini bütünsel kodikolojik-arkeolojik yaklaşım için kullandığını belirtir (Gulásci, 2005, s. 9). Bilhassa, sanat tarihçilerin katkıları ile genişleyen terimin bu kapsayıcı kullanım alanı bizce de son derece önemlidir. Aşağıdaki örnek çalışmada da gözlenebileceği gibi uzun süre karanlıkta kalmış bir eser aydınlığa tekrar eriştiğinde artık farklı bir görünüme sahip olur. Biz araştırmacılar her ne kadar titizlikle parçaları bir araya getirerek "eski bütün"ü yeniden oluşturmaya çalışsak da kayıplar kaçınılmazdır. Bu yazıda, Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi, Turfan Araştırmaları Merkezinde saklanan M 6220– serisindeki¹ fragmanlar incelenerek rekonstrüksiyon çalışmalarında kodikolojik yöntemin kullanılmasının önemini ortaya konulması amaçlanmıştır. Aşağıda aynı yazmaya ait olarak tasnif edilen Eski Uyğurca,

1 M 6220 numaralı fragman, bu yazmaya ait bütün fragmanlar arasında önce gelen arşiv kayıt numarasına sahip olduğu için yazının geri kalanında ilgili yazmaya işaret etmek için kısaca genel bir başlık niteliğinde kullanılmıştır.

Partça ve Orta Farsça fragmanların kâğıt yapısı, paleografik özellikleri, hasar nitelikleri, kitap formatı gibi unsurların analizi sonucu elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

Bu çalışmada incelediğimiz tek sayfa kodeks formatında dik açılı² Mani yazısıyla yazılmış olan eser Partça, Orta Farsça ve Eski Uygurca pasajlara sahiptir.³ Kataloglarda, Berlin Turfan Araştırmaları Merkezi arşivinde bulunan M 6220, M 6221, M 6222, M 6223, M 6230, M 6232, M 6233, M 6238, M 6239, M 6240, M 6241, M 6242, M 6243, M 6255, M 6257, M 6258, M 6259, M 6260, M 6261, M 6262, M 6263, M 6264, M 6265, M 6266, M 6267, M 6268, U 7, U 8, U 9, U 10 numaralı fragmanların tamamının aynı kitabın parçası olduğu kaydedilmektedir (Boyce, 1960, s. 120-121).⁴

Bunlardan U 7, U 8, U 9, U 10 numaralı fragmanlar Eski Uygurca Manihaist Tövbe duası *Huastuanift*'in parçalarındandır. Yine Türkçe olduğu anlaşılan M 6263 numaralı parça da *Huastuanift*'e ait görünmektedir. Eski Uygurca tövbe duası *Huastuanift* 1910'dan bu yana çeşitli araştırmacılarca ele alınmıştır (Le Coq, 1910/1; Bang-Kaup, 1923; Asmussen, 1965; Zieme, 1966/67; Tugusheva, 2008; Clark, 2013 ve Özbay, 2019).

Öte yandan, diğer parçaların büyük bir kısmı Manihaist Partça ilahilere ait iken birkaç tanesi de Orta Farsça ilahilere aittir. Orta Farsça ve Partça ilahi parçalarının metin yayımları ise daha önce Boyce, Klimkeit ve Özbay gibi araştırmacılar tarafından yapılmıştır (Boyce, 1954; Klimkeit, 1993; Özbay, 2020). Bu makalede, genel olarak, yazmanın biçim özellikleri üzerine değerlendirme yapıldığı için burada işlenemeyen diğer metin yayımları için önceki çalışmalardan yararlanılabilir.

Aşağıda, bu fragmanların dâhil olduğu metinler ve yazıldıkları diller ayrıç içinde gösterilmiştir.

• <i>Partça ilahi parçaları:</i>	M 6220; M 6221; M 6222; M 6223; M 6238; M 6240; M 6242; M6243 (Partça –hasarlı parça); M 6255; M 6257; M 6260; M 6261 (Partça ?); M 6262 (hasarlı parça); M 6264; M 6265; M 6266;
• <i>Orta Farsça ilahi parçaları:</i>	M 6230; M 6232; M 6233; M 6239; M 6241; M 6258 (Orta Farsça, ?); M 6259 (Orta Farsça, ?); M 6267 (hasarlı parça); M 6268 (hasarlı parça);
• <i>Eski Uygurca Tövbe Duası parçaları:</i>	M 6263 (Huast. ?); U 7; U 8; U 9; U 10

1. Turfan'da Bulunan Çok Dilli Manihaist Yazmalar ve M 6220– Serisi Örneği

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Turfan Vadisi'nde bulunan bazı yazmalar çok dilli metinlerden oluşur. Özellikle Manihaist eserler arasında bu şekilde oluşturulmuş metinlerle

2 *Dik açılı* ya da *düz* Mani yazısı İngilizce *square script* teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır.

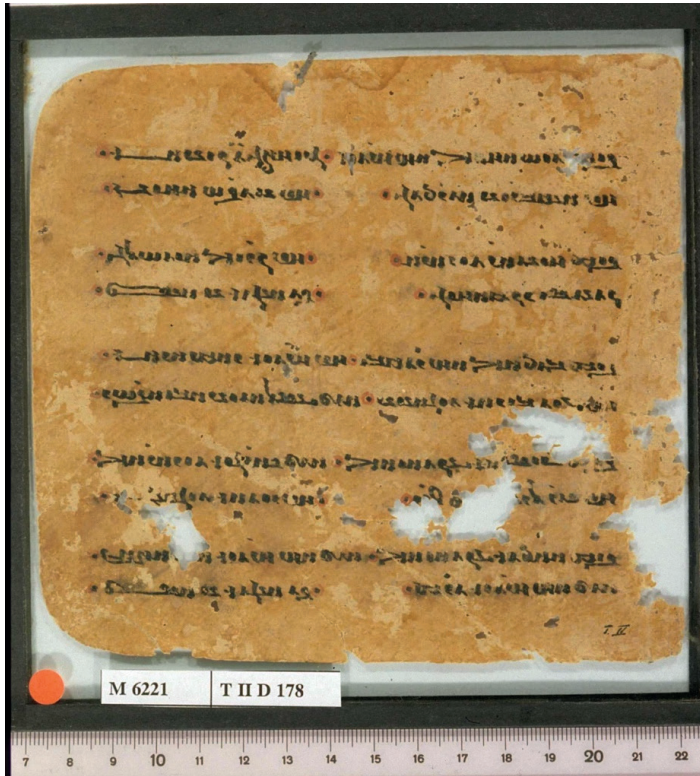
3 Bu kitaba ait fragmanlar üzerinde yaptığımız rekonstrüksiyon çalışması 2017 yılında TÜBİTAK desteği ile gerçekleştirilmiştir.

4 Bunun dışında, Eski Uygurca fragmanların katalog bilgisi için ayrıca bk. Wilkens, 2000.

sıkça karşılaşmak mümkündür. Diğer yandan, bu niteliğe sahip yazmalardaki çeşitli dillerde yazılmış metinler nadiren birbiriyle doğrudan ilişkili görünmektedir. Örneğin, aynı metnin orijinalini ve çevirisinin aynı yazmanın içerisinde yer alması fazla yaygın değildir. Genellikle bu çok dilli yazmalar, burada incelediğimiz yazmaya benzer olarak, farklı ilahiler, dualar veya her ikisinin birleşiminden oluşan metinlerin bir arada buldukları eserlerdir. Bu eserlerin işaret ettikleri en önemli nokta ise şüphesiz bütün parçaların bir arada değerlendirilmesi gerekliliğidir.

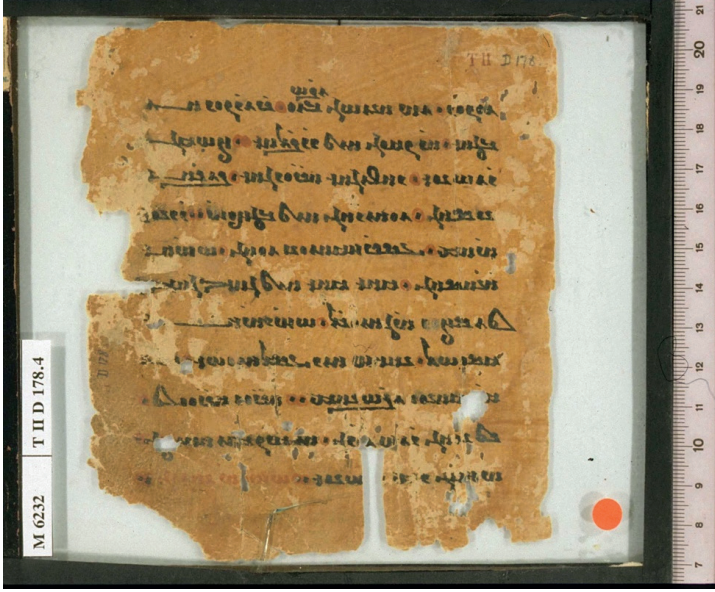
Çok dilli metin örneklerinden biri de yukarıda bütün yazmaya ait fragmanları listelediğimiz M 6220– serisidir. Bu yazmanın Orta İran dillerinde yazılmış parçaları bir ilahi metni iken Eski Uygurca yazılı bölüm ise bir tövbe duasıdır. Aynı kitaba kaydedilmiş olmaları dışında içerik olarak metinlerin birbirileriyle bir ortaklığı söz konusu değildir. Eserden alınmış, Orta Farsça, Partça ve Eski Uygurca dillerinde yazılmış üç farklı sayfa örneği aşağıda paylaşılmıştır. Her üç sayfa da dik açılı Mani yazısıyla kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmış ve metindeki noktalama işaretleri kırmızı ile çevrelenmiştir.

Aşağıda Şekil 1’de bulunan kısmen hasarlı Partça ilahinin yer aldığı sayfada metnin beyitler halinde yazıldığı olduğu rahatlıkla gözlenebilmektedir:

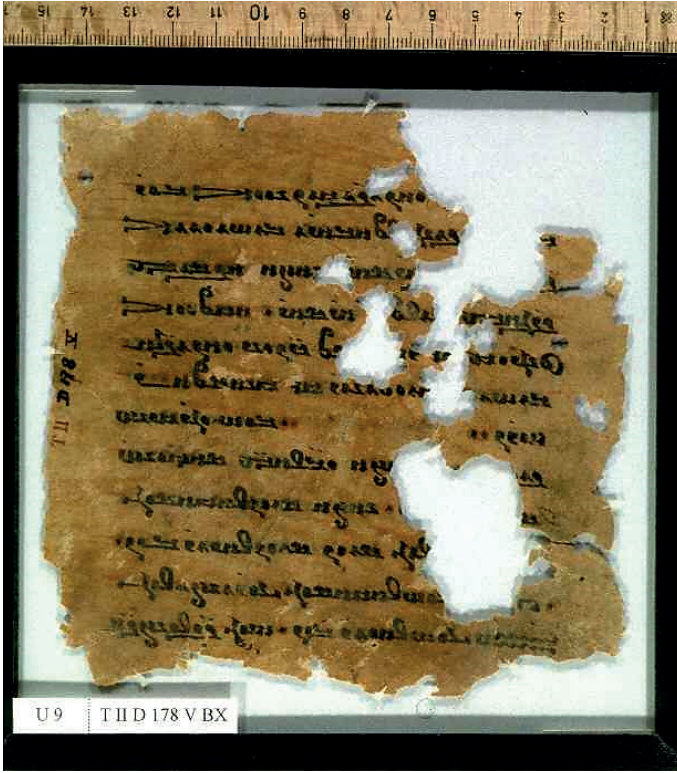
Şekil 1: M 6221 ön yüz, Partça ilahi

Şekil 2’de yer alan metin ise Orta Farsça bir ilahiye aittir. Yine Mani yazısıyla kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmış olan metin yukarıdaki Partça örnekten farklı olarak düz yazı biçimindedir. Ayrıca kırmızı mürekkep noktalama işaretlerinin belirginleştirilmesinin yanında metin içindeki yazıda da kullanılmıştır (bk. son satır).

Şekil 2: M 6232 ön yüz, Orta Farsça ilahi

Aşağıdaki üçüncü örnek ise daha önce de belirtildiği gibi Eski Uygurca Manihaist tövbe duası *Huastuanift*'in bir parçasıdır. Orta düzeyde hasarlı olan metin yine kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmıştır.

Şekil 3: U 9 arka yüz, Eski Uygurca tövbe duası

Yazmadan alınan bu üç örnekte de karakteristik yazı tarzı ve belirgin kâğıt formu dolayısıyla oldukça küçük parçaların dahi aynı esere dâhil olduğunu tespit etmek mümkündür. Bu nokta, aşağıda daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

1.1. Yazmanın Formu ve Yazının Kâğıt Yüzeyine Yerleşimi

Orta Asya'da kullanılan kitap formatları fazlaca çeşitlenebilse de bölgesel olarak bazı dikkat çekici özelliklerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bugüne değin, yazma eserlerin formatları üzerine yapılan kodikoloji çalışmaları Orta Doğu'da daha sık kullanılan yandan ya da ortadan dikişli kitap formatının özellikle Turfan ve Dunhuang çevrelerinden çıkarılan yazma eserlerde yaygın kullanıldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, bu belirgin batılı format Çin ve Hindistan'da hemen hemen hiç kullanılmaz. Aşağıda, bölge, yüzyıl ve yaygın kitap formatlarının yer aldığı tabloda genel özellikler görülebilir (akt. Helman-Wazny, 2020, s. 360):

Tablo 1: Orta Asya’da kullanılan kâğıt malzemeleri ve kitap formları

Bölge	Yüzyıl (yaklaşık)	Baskın Diller	Kitap Formları (yaygın)	Malzeme ve Teknik (yaygın)
Gandhara	1.-3. yüzyıllar	Gandhari, Sanskrit	Tomar, Pustaka	Palmiye yaprakları, huş kabuğu; el yazması
Kuçça	3.-6. yüzyıllar	Sanskrit, Tohar	Pustaka	Kâğıt, palmiye yaprakları; el yazması
Hotan	4.-8. yüzyıllar	Sanskrit, Hotan	Pustaka	Kâğıt; el yazması
Dunhuang	5.-10. yüzyıllar	Çin, Tibet, Hotan, Türk	Tomar, Pustaka, Akordeon, Kodeks	Kâğıt; el yazması ve basılı yazmalar
Turfan	9.-13. yüzyıllar	Çin, Tibet, Türk, İran	Pustaka, Kodeks	Kâğıt; el yazması ve basılı yazmalar

Bunlara ek olarak, bölgede yapılan arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkmış el yazmalarında çok çeşitli tür ve kalitede kâğıtlar bulunur. Yakın zamandaki çalışmalarla, bezlerden⁵ elde edilen geri dönüştürülmüş tekstil liflerinden veya sak lifleri⁶ içeren malzemelerden yapılmış olan kâğıtlar belirlenmiştir. Arap kâğıdı olarak da bilinen Arap-bez kâğıtlarının pamuk yerine kenevir içerdiği ile ilgili ilk çalışma 1887 yılında Julius Ritter von Wiesner (1838-1916) tarafından yapılmıştır. Avusturyalı bir botanik bilimcisi olan Wiesner bez kâğıtların dokularını geleneksel yöntemlerle inceleyerek bu önemli farkı keşfeder (Wiesner, 1887, s.179-260). Bugün yeni teknolojik yöntemlerle yapılan araştırmalar da Wiesner’in 130 yıllık bulgusunu destekleyecek niteliktedir. İncelemeler sonucunda, Orta Asya’daki paçavra veya bez kâğıtların, çoğunlukla farklı oranlarda kenevir ve rami liflerinden oluşmasına rağmen az miktarda dut, keten, jüt, ipek, yün veya pamuk gibi diğer liflerle de karıştırıldığını göstermektedir. Dunhuang koleksiyonundaki el yazmaları özellikle jüt, keten ve ipek ile rami ve kenevir-paçavra lifleri içerirken Turfan’daki kâğıtlar, daha fazla pamuk ve yün karışımına sahiptir (Helman-Ważny, 2020, s. 360).

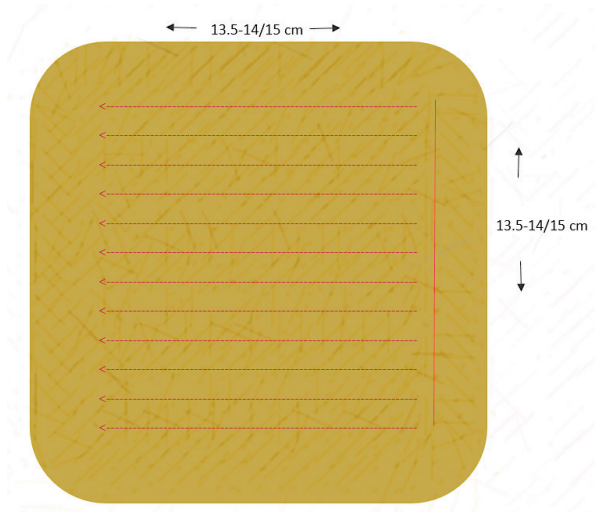
Şimdilik bilinen, bölgedeki en eski kâğıt el yazmalar, Kuçça’da bulunan ve MS 3. ve 6. yüzyıllar arasına tarihlenen Sanskrit ve Tohar dillerinde yazılmış olanlardır. Dunhuang’da ise 5. yüzyıldan itibaren, Çince, Tibetçe, Hotanca ve Eski Türkçe yazılmış kâğıt yazmalar bulunmuştur. Diğer yandan, 9. ve 13. yüzyıllarda Çince, Tibetçe, Eski Türkçe, Süryanice, Soğdca, Partça gibi onlarca dilde yazılan metinleri içeren Turfan Vadisi sit alanından çıkarılmış olan koleksiyon da Orta Asya’nın bir başka eski kâğıt el yazmaları deposu olarak görülebilir (Helman-Ważny, 2020, s. 360).

5 Almanca *Handernpapier*; İngilizce *rag paper*: genellikle pamuk içerikli malzeme ve bezlerden yapılan oldukça dayanıklı bir kâğıt tipidir (krş. McCarthy, 2018).

6 Almanca *Bastfaser*; İngilizce *bast-fibre*: çeşitli bitki türlerinin kabuğunda çok hücreli demetler şeklinde uzanan bitki lifleridir; ayrıntılı bilgi için (Franck, 2005).

Daha önce de değindiğimiz üzere M 6220– fragman serisi de yine kâğıt üzerine yazılmış bir yazmadır. Ayrıntılı bir yüzey analizi yapma imkânı bulamamış olsak da kâğıt hasarlarından yola çıkarak bu yazmada kullanılan malzemenin de bölgenin yaygın kullanımına uygun olarak paçavra/bez kâğıt niteliğinde olduğunu söylemek hatalı olmayacaktır. Fakat malzemenin kesin özellikleri ancak ayrıntılı bir laboratuvar analizi neticesinde elde edilebilir. Diğer yandan, gözle açıkça görülebilen bir diğer önemli nokta da kâğıdın belirli bir işlemden geçirilerek kullanılmış olmasıdır. Bu gibi dikkat çekici bulgular bölgedeki kâğıt üretimi ve teknolojisinin düşündüğümüzden daha gelişmiş olduğuna işaret etmektedir (krş. Tekin, 1993, s. 32-50).

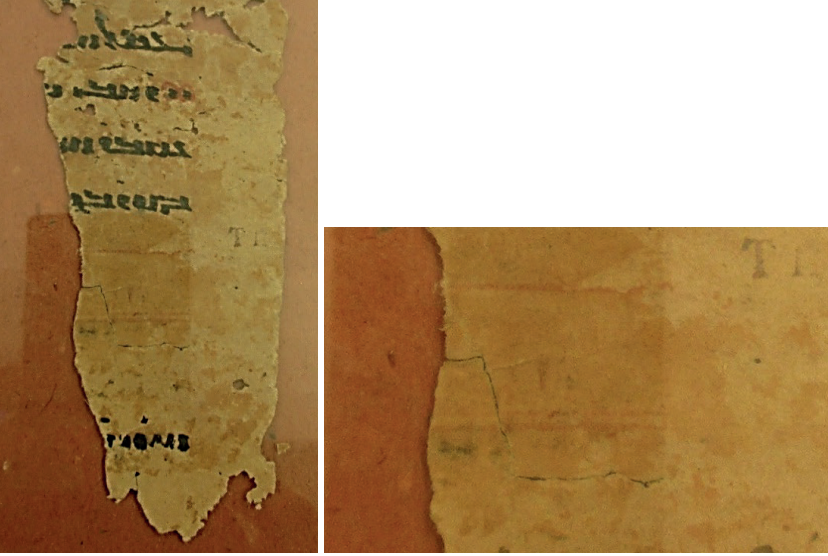
Yazmanın nispeten hasarsız olan sayfalarını incelediğimizde, özellikle kenar marjları korunmuş olan fragmanlardan yola çıkarak eserin kare biçimde, sol yandan bağlı sayfalardan oluşturulan bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Yaprakların en ve boy ölçüleri birbirine yakın olduğu için sayfalar kare olarak algılanmaktadır. Şekil 4’te bir sayfanın taslak görünümü temsili olarak gösterilmiştir:

Şekil 4: Sayfa tasarımı

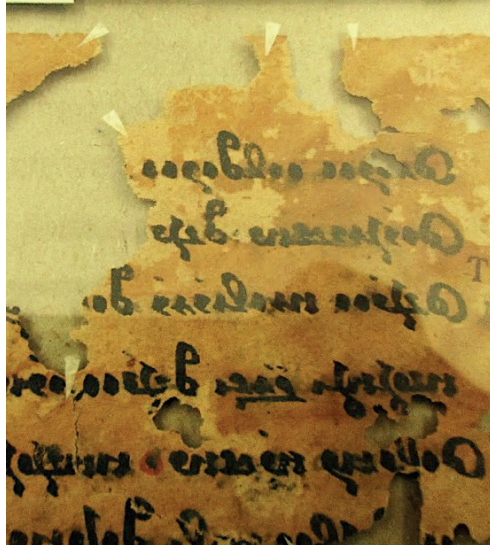
Kâğıdın kenar boşluklarının sınırı ile yazının yazılacağı yüzey, kırmızı kılavuz çizgilerle muntazaman işaretlenmiştir. Bu çizgiler aşağıdaki örnekte olduğu gibi bazı fragmanlarda görülebilmektedir:⁷

7 © Makalede kullanılan görüntülerin tamamı BBAW Turfan Araştırmaları Merkezinin izniyle yazar tarafından kaydedilmiştir, izinsiz kullanılamaz.

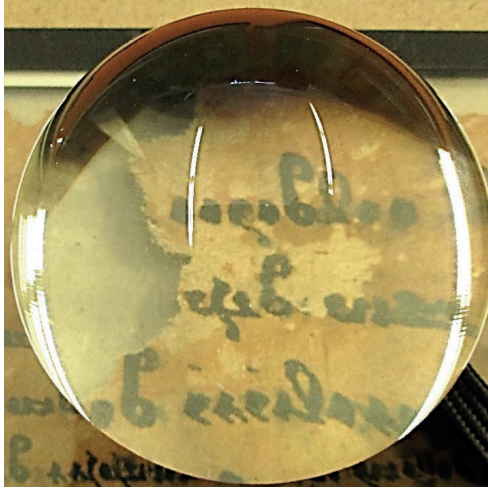

Şekil 5: M 6241, Kâğıt üzerindeki kırmızı kılavuz çizgiler

Yukarıda kısaca bahsedildiği gibi, fragmanlarla ilgili dikkat çekici bir husus da sayfaların rengidir. Açık kahverengiye benzeyen kâğıt yüzeyi üzerindeki kimi dökülmeler bize kâğıtların yazılmadan önce birtakım işlemlerden geçirildiğini işaret etmektedir. Buna dayanarak, Osmanlı dönemi kâğıt işleme tekniklerinden aşına olduğumuz aharlama, mühreleme gibi yöntemlerin Turfan'daki hattatlar tarafından da kullanılmış olduğu çıkarımını yapmamız mümkündür. Aşağıdaki yakın çekim görüntülerde kâğıdın dökülen yüzeyi seçilebilir:

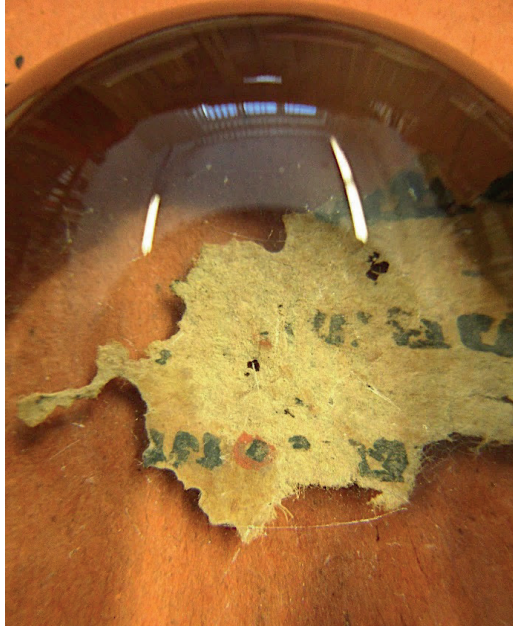

Şekil 6: Kâğıdın dökülen yüzeyi

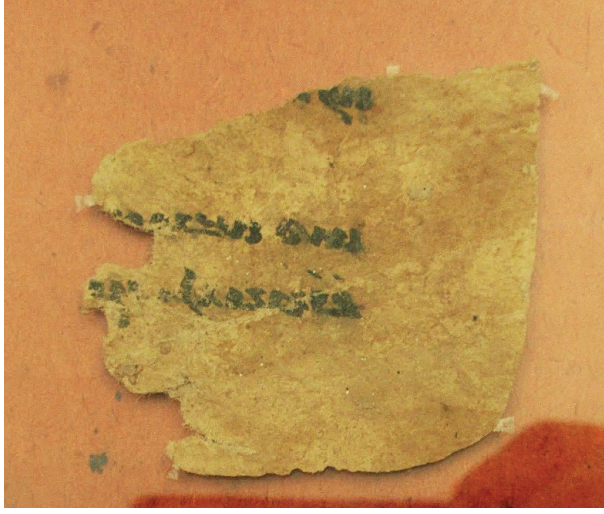
Şekil 7: Kâğıdın dökülen yüzeyinin yakınlaştırılmış görüntüsü

Şekil 7'deki büyüteç altındaki görüntüde yüzeydeki dökülmeler son derece belirgindir. Arkeolojik bulgularda hasarlı eserler de en az hasarsız eserler kadar önemlidir; çünkü orijinal tekniğin nasıl olduğuna dair önemli ipuçları içerir. Ayrıca, zamanın eşya üzerindeki tesirini de idrak etmemize olanak tanır. Kâğıt yüzeyindeki dökülmelerin yanı sıra kâğıdın materyalindeki çözümleri gözleyebileceğimiz bazı fragmanlar da mevcuttur. Aşağıda, artık çözülmeye başlamış materyali gösteren büyüteç altındaki fragman görüntüsü yer almaktadır:

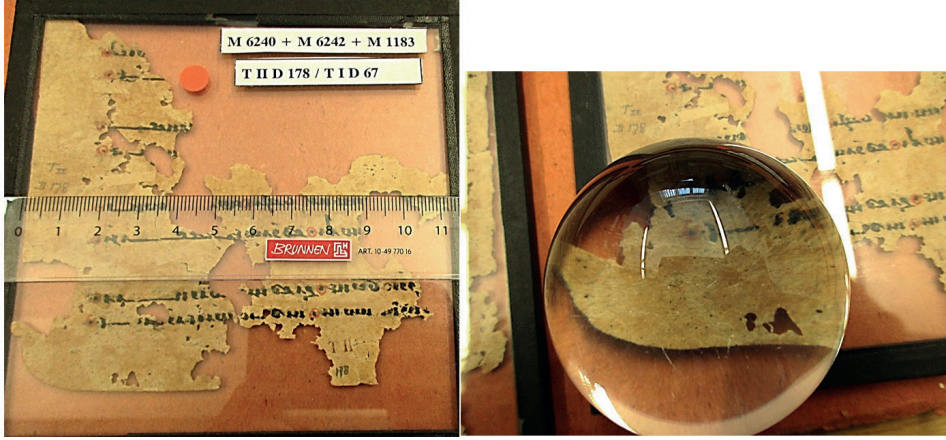

Şekil 8: Kâğıdın zamanla çözülen yapısı

Bir yazmaya ait fragmanların rekonstrüksiyonu yapılırken kâğıdın fiziki özellikleri arasında yer alan renk, biçim, hasar görüntülerinin hepsi son derece önemli ölçütlerdir. Örneğin Şekil 9’da fotoğrafı yer alan M 6265 numaralı küçük fragmanın yuvarlatılmış köşesi, Şekil 10’daki, M 6240+M 6242 numaralı fragmana ait fotoğraflarla oldukça açık biçimde benzeşmektedir:

Şekil 9: M 6265 numaralı fragman

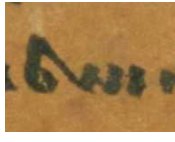

Şekil 10: M 6240+M 6242 numaralı fragman ve yakınlaştırılmış görüntüsü

Bunların yanında, gelişmiş tekniklerle yapılacak olan malzeme analizleri kâğıt ve mürekkebin üretildiği döneme dair daha ayrıntılı bilgiler verecektir. Diğer yandan, dikkatli incelemelerle çıplak gözle görülebilen özelliklerin bile parçalanmış hâldeki yazmanın yapraklarını bir araya getirmede ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

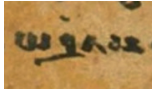
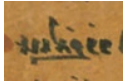

1.2. Rekonstrüksiyonda Yazı Üslubu ve Harf Biçimlerinin Önemi

Kâğıt malzemesinin yanında aynı yazmaya ait olan parçaları tespit ederken kullanılması gereken bir diğer yöntem yazı üslubudur. Kullanılan yazının karakteristik özellikleri, harflerin çizgileri, dekoratif süslemeler, kalem ucunun yönü ya da keskinliği gibi birtakım niteliklere bakılarak da fragmanların hangi yazmaya ait olduğu noktasında çıkarımlar yapılabilir. Diğer yandan, üslup her ne kadar parçaların birleştirilmesine büyük katkı sağlasa da birden fazla yazmanın aynı müstensihin elinden çıkmış olabileceği ihtimali düşünöldüğünde en çok dikkat edilmesi gereken özellik olarak sayılabilir.

Örneğin, aşağıdaki tablolarda, *şekil 1, 2 ve 3*'te fotoğraflarını gösterdiğimiz M 6221, M 6232 ve U 9 numaralı fragmanlardan alınan sözcüklerde *ı* ve *k (/x)* harflerinin biçimi görölebilir.

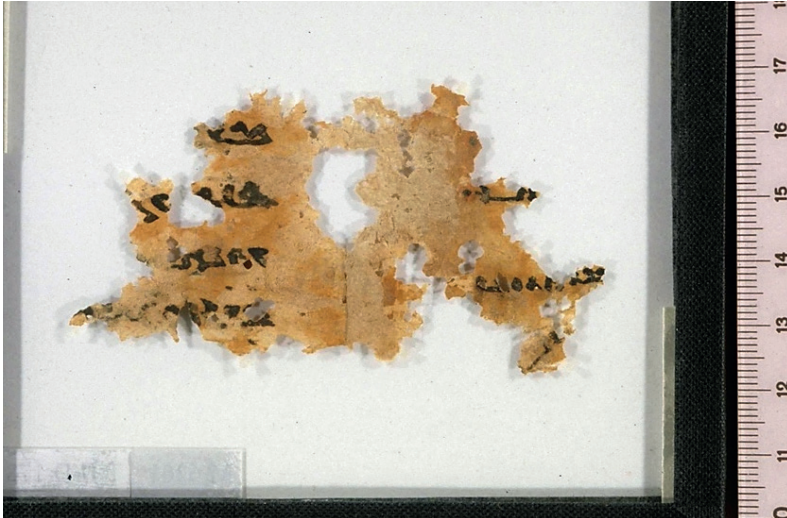
Tablo 2: Farklı dillerdeki örnek sözcüklerde <i>ı</i> harfinin yazımı		
		<i>Harf çevirisi</i>
<i>Partça</i>	[M 6221/Ön yüz/10]	<i>'wı</i>
<i>Orta Farsça</i>	[M 6232/Ön yüz/4]	<i>'wı</i>
<i>Eski Uyurca</i>	[U 9/Arka yüz/5]	<i>ıngrym</i>

Mani yazısında özellikle sözcük başı ve sözcük sonu pozisyonlarında dekoratif bir harf olarak da kullanılan *ı* ̣ harfi, el yazısının karakterini anlamada büyük kolaylık sunar. Yukarıdaki alıntı sözcüklerden de anlaşılabilen gibi dikkatli bir göz için sadece *ı* harfinin yazılışı bile Eski Uyurca bölümün farklı bir hattata ait olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 3: Farklı dillerdeki örnek sözcüklerde k harfinin yazımı		
		Harf çevirisi
Partça	[M 6221/Ön yüz/2]	nywxş
Orta Farsça	[M 6232/Ön yüz/2]	dr'xt'n
Eski Uygurca	[U 9/Arka yüz/12]	kylynçk'

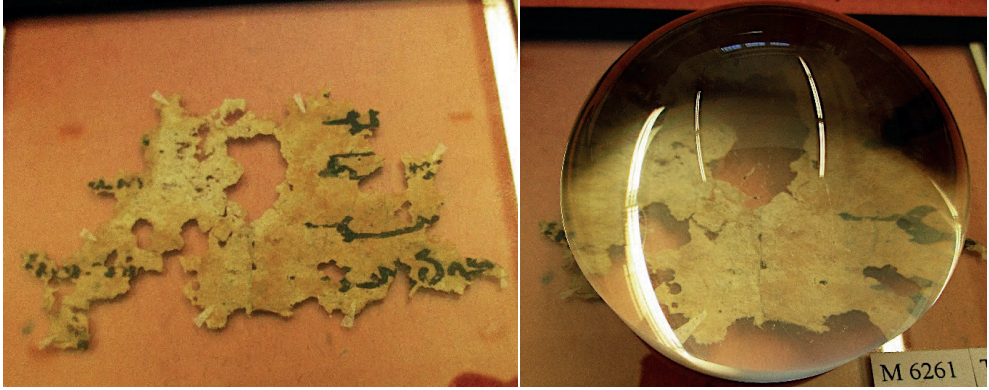
Tablo 2’de yer alan *l* harfi örneklerine benzer olarak, yukarıdaki Tablo 3’teki *k* → harfi içeren sözcüklerden hareketle özellikle Eski Uygurca metnin daha farklı bir üslupta yazıldığı söylenebilir. Ayrıca, her üç örnekte de yazı yazmak için kullanılan kalemin sivri uçlu olduğu, harflerin keskin kıvrımlarından anlaşılabilir.

Bununla birlikte, yukarıda söylediğimiz gibi sadece yazı üslubunu değerlendirmek de hatalı rekonstrüksiyon yapılmasına sebep olabilir. Bu yüzden, üslup her zaman tamamlayıcı bir özellik olarak değerlendirilmelidir. Örneğin, Berlin’deki Turfan yazmaları koleksiyonunda yer alan İrani dillerde yazılmış parçaların kataloğunu hazırladığı çalışmasında M. Boyce, aşağıdaki M 6261 arşiv numaralı fragmanı yukarıda diğer sayfalarını gösterdiğimiz yazma parçaları arasında tasnif eder (Boyce, 1960, s. 120). M 6261 numaralı yazma aşağıda görülebilir:

Şekil 11: M 6261 numaralı fragman, ikinci yüz

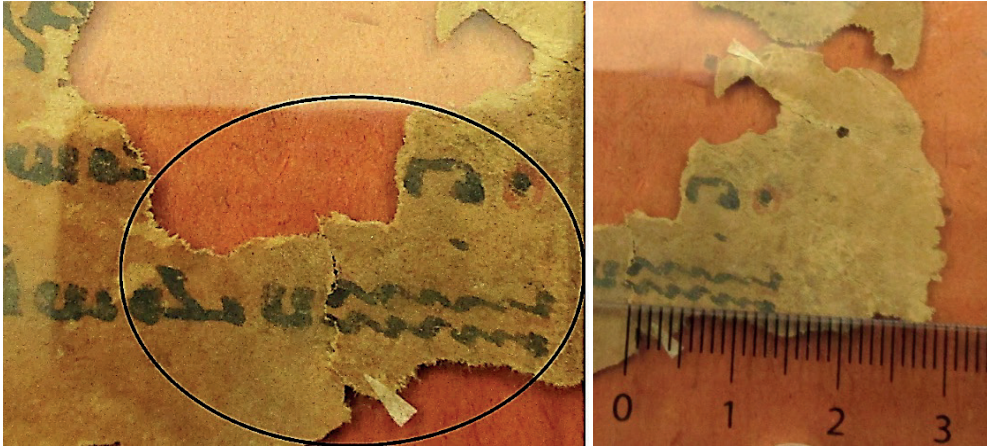
Bu fragmanın yakın çekim görüntüsü ise aşağıda, *Şekil 12*'de gösterilmektedir:

Şekil 12: M 6261 numaralı fragmanın yakınlaştırılmış görüntüleri

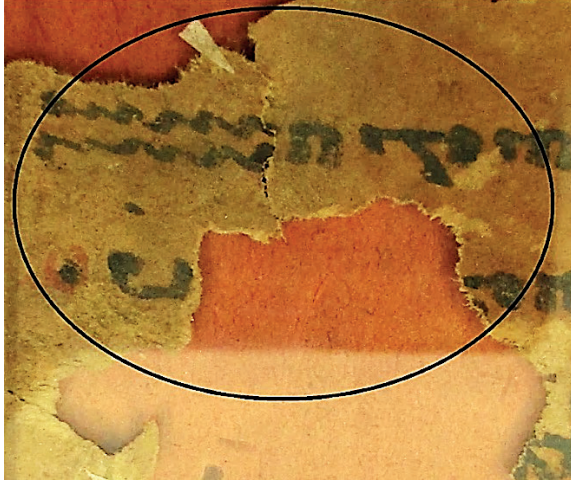
Ancak fragman dikkatli incelendiğinde sağ yanda kalan harflerin Mani yazısında sözcük sonu konumunda yer alan biçimler oldukları; sol yanda kalanların ise sözcük başı biçimler olduğu saptanabilmektedir. Bunların yanında, *Şekil 12*'deki sayfa ortası boşluğu da açıkça görülebilmektedir. Dolayısıyla, farklı bir formatta (ortadan dikişli çift sayfa kodeks biçiminde) yazıldığı anlaşılan yukarıdaki sayfa parçası, kâğıt rengi ve yazı stili yakın olsa da incelediğimiz yazmaya ait görünmemektedir.

Buna benzer başka bir örnekte ise *Şekil 3*'te fotoğrafına yer verdiğimiz U 9 numaralı sayfanın arka yüzünün sağ alt köşesine denk gelen ve sonradan yapıştırılmış olan fragmanın, aslında bu sayfaya ait olmadığı tespit edilmiştir. Aşağıdaki büyütülmüş görüntülerde yaklaşık 3 cm'lik bu küçük parçadaki *-h* ve *-r* harflerinin baş aşağı durduğu gözlenebilir:

Şekil 13: U 9 numaralı sayfa ile hatalı olarak birleştirilen parça

Harflerin yönü düzeltildiğinde ise bu sefer sayfanın geri kalan kısmının ters döndüğü alttaki resimden görülebilir:

Şekil 14: U 9 numaralı sayfada yer alan hatalı parçanın düzeltilmiş konumu

Kısacası yalnızca yırtık, kesik veya hasarların yönüne ya da niteliğine bakarak fragmanları birleştirmeye çalışmak sağlıklı sonuçlar vermeyecektir. Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi bazen göz aldanmasıyla parçalar birleşmiş gibi görünebilir. Bu noktada, biz araştırmacıların en mühim sorumluluklarından biri de herhangi bir metne onu bozacak ya da değiştirecek ölçüde müdahale etmekten kaçınmaktır. Daha önce de söz ettiğimiz gibi, zamanın eşya üzerindeki tesiri yadsınamaz bir gerçektir. Bazen hasarları olduğu gibi kabul edip ciddi düzeltmeler, tamamlamalar ya da değişiklikler yapmamak gereklidir. Özellikle Turfan yazmalarının rekonstrüksiyonlarında ne yazık ki yoğun müdahalelerle karşılaşabilmek mümkündür ancak bu yazıda yalnızca M 6220– serisi ele alındığı için genel değerlendirmelerden kaçınılmıştır.

SONUÇ

Berlin Turfan Araştırmaları Merkezi koleksiyonunda bulunan sol kenar marjından birleştirilmiş kare sayfa formatındaki M 6220– serisini içeren yazma Parça, Orta Farsça ve Eski Uygur dillerinde yazılmış metinlerden oluşmaktadır. Bu üç dilli yazma, özellikle farklı dillerde Manihaist yazının nasıl kullanıldığı ve Eski Uygurca için Mani yazısında yapılan uyarlamaları inceleyebilmemize olanak tanımaktadır. Yazma kâğıt üzerine siyah ve kırmızı renkli mürekkep kullanılarak yazılmıştır. Kırmızı renkli mürekkebin özellikle noktalama işaretlerini belirginleştirmek ve kimi kavramları vurgulamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fragmanların dökülen yüzeylerine dayanarak yazının ancak kâğıt belirli bir işleminden geçirildikten sonra yazıldığı tespit edilmiştir. Diğer yandan, iki hatalı tasnif ve birleştirmeden anlaşıldığı üzere herhangi bir yazmanın rekonstrüksiyonu yapılırken yazı üslubu ve harf biçimlerinin tamamlayıcı unsur olarak kullanılması gerektiği ortaya konulmuştur. Eser üzerine yapılan fiziki incelemeler sonucunda, M 6261 numaralı fragmanın, bu yazmanın bir parçası olmadığı hâlde kataloglarda

yazmaya ait olduğu bilgisinin verildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, U 9 numaralı Eski Uygurca fragmanda, sayfanın alt köşesine bantla yapıştırılan küçük parçanın da yine bu fragmana ait olmadığı, yanlışlıkla asıl fragmanla birleştirilmiş olduğu görülmüştür. Bunların yanında, Turfan yazmalarındaki kâğıt çeşitlerinin ve kullanılan mürekkeplerin hangi bölgelere özgü nitelikler taşıdığı gibi soruların cevabı ise ancak malzeme üzerinde yapılacak ileri düzey laboratuvar analizlerinden sonra verilebilecektir.

Teşekkür: Bu çalışmanın yapılabilmesini verdiği destekle mümkün kılan TÜBİTAK'a minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca yayın desteği için TÜBA'ya teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma 2017 yılında, TÜBİTAK 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı tarafından desteklenmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was supported by TUBITAK 2219 Overseas Postdoctoral Research Fellowship Program in 2017.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Asmussen, J. P. (1965). *X^oāstvānīft: studies in Manichaeism*. Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard. (Acta Theologica Danica 12)
- Bang-Kaup, W. (1923). Manichaeische Laien-Beichtspiegel. *Le Muséon*, (36): 137-242.
- Boyce, M. (1954). *The Manichaean hymn-cycles in Parthian*. London: Oxford University Press.
- Boyce, M. (1960). *A catalogue of the Iranian manuscripts in Manichean script in the German Turfan Collection*. Berlin: Akademie Verlag. (DAW. Institut für Orientforschung. 45.)
- Clark, L. (2013). *Uygur Manichaean texts. Volume ii: liturgical texts. Text, translation, commentary*. Turnhout: Brepols. (Corpus fontium Manichaeorum. Series Turcica 2)
- Franck, R. R. (2005). *Bast and other plant fibres*. Cambridge: Woodhead Publishing.
- Gulásci, Zs. (2005). *Mediaeval Manichaean book art*. Leiden-Boston: Brill. (NHMS 57)
- Helman-Ważny, A. (2020). Notes on the early history of paper in Central Asia based on material evidence. *The studies into the history of the book and book collections*. (14/3): 341-366.
- Klimkeit, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic texts from Central Asia*, San Francisco: HarperOne.
- Le Coq, A. von (1911). *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen auditores, gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*. Berlin: Akademie Verlag. AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1910. (Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter. 4) [Tıpkıbasım: SEDTF 1, 564–604]
- Lowden, J. (1992). *The octateuchs: a study in Byzantine manuscript illumination*. Pennsylvania: Penn State University Press.
- McCarthy, J. (2018). Paper and papermaking. *The encyclopedia of Greater Philadelphia*. Erişim tarihi: 22/08/22. <https://philadelphiaencyclopedia.org/essays/paper-and-papermaking/>

- Özbay, B. (2019). *Huastuanift Manihaist uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDTYK TDK 1127. Eski Uygurca Kütüphanesi 3.) (1. baskı 2014)
- Özbay, B. (2020). *Manihaist bir ilahi Huyadagmān: Partça, Soğdca, Eski Uygurca metin ve çeviri*. İstanbul: Dergâh Yayınları. (Dil ve Dil Bilimi Dizisi. 3)
- Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tugusheva, L. Yu. (2008). *Xuastuanift (Manichaeen confession of sins), facsimile edition preface, transcription of the Uighur text*. Translation by L. Yu. Tugusheva Comments by A. L. Khosroyev. St. Petersburg: Nestor-Historia.
- Wiesner, J. (1887). Die Faijûmer und Uschmûner Papiere. Eine naturwissenschaftliche, mit Rücksicht auf die Erkennung alter und moderner Papiere und auf die Entwicklung der Papierbereitung durchgeführte Untersuchung. *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer* (2-3): 179-260.
- Wilkens, J. (2000). *Alttürkische Handschriften. Teil 8. Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. (VOHD 13, 16)
- Zieme, P. (1966/7). Beiträge zur Erforschung des Xvastvanift. *MIO* (12): 351–378.

EK⁸

8 © Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi, Turfan Araştırmaları Merkezi, Turfan Arşivi. Parçaların bazıları sonradan birleştirilerek bir arada çerçevelenmiştir. Burada temsili olarak gösterilen yukarıdaki fragmanların dijital görüntülerine <<http://turfan.bbaw.de/dta/>> adresinden ulaşılabilir.